

Harzskytterne

– Et glemt kapitel i Christian 4.s nedersachsiske krig

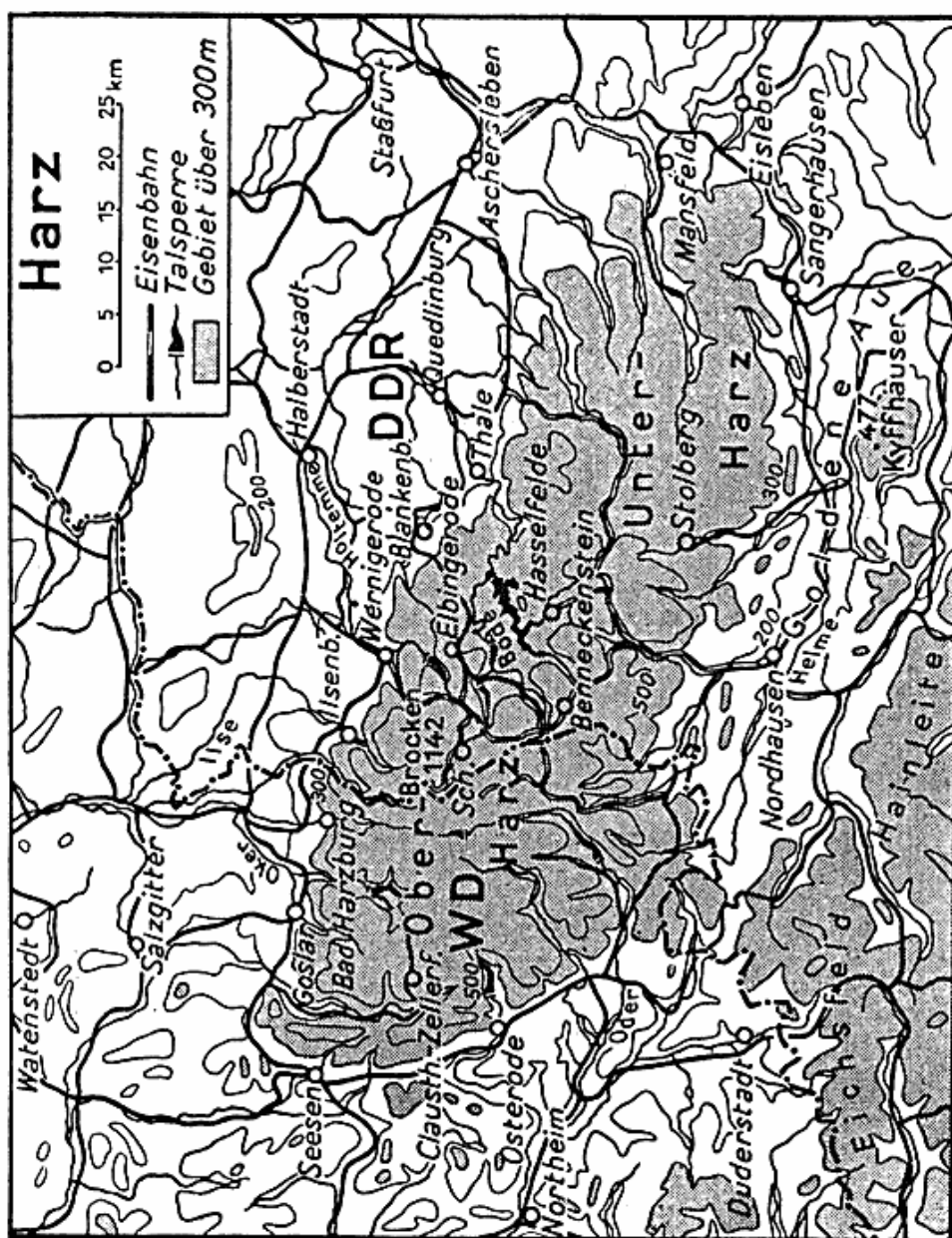
Af Ole Stender-Petersen

Under Christian IV's indgriben i 30-årskrigen førte han i 1625 felttog i Harzegen mod Wallenstein og Tilly. Der opstod under hans ophold en folkelig bevægelse, antikatolsk og understøttet af danskerne. Om disse såkaldte Harzskytter skriver mag.art. Ole Stender-Petersen her. Danskernes besiddelse af den stærke fæstning Harzburg var en af grundene til friskytternes styrke på disse kanter, hvor de bl. a. skabte problemer for byen Goslar, der samarbejdede med de kejserlige. Helt op i 1640'erne kan bevægelsen følges, og selv om den primært udsprang i et forsøg på at værges sig mod katolske troppers hærgen, kan den ikke fraskrives ethvert ideelt motiv, f.eks. i henseende til ønsket om at bevare den protestantiske religion.

Et så godt som ukendt kapitel i Christian 4.s indgriben i trediveårskrigen er den irregulære, folkelige krigsaktivitet, der udviklede sig i forbindelse med den.¹

Danskekongens indgriben skete i hans egenskab af kredsoberst for en af de ti tyske militærkredse, den nedersachsiske kreds. Det var hans plan med sin hær, hovedsagelig bestående af tyske lejetropper, at trænge langs Weser ned mod Harzen. 18. juli 1625 stødte han på Den katolske Ligas hær under Tilly, der fra syd rykkede ind i den nedersachsiske kreds, ind i Braunschweig-Wolfenbüttel, uden at det dog kom til kamp med kongen. Vigtigt i nærværende forbindelse er, at Tillys fremfærd, med tvangsrekvisitioner, plyndring, overfald og afbrænding fremkaldte en folkelig modstand, og at de udplyndrede bønder samlede sig i bander, hvis optræden blev karakteriseret som følger i en rapport fra Tilly: »Bønderne skænder og flår soldaternes koner og børn, skærer grueligt med økser ører, næser, hænder og fødder, ja, endog halsene og hovederne både af soldater og

1. Kortelig derom Per Sörensson: Den enväldiga furstemaktens uppkomst (Norstedts världshistoria VIII, Stockh. 1930), p. 388: » ... I Harz reste sig befolkningen (1626) och organiserade sig i friskaror, liknande friskyterna (snapphanarna) under Karl XI:s skånska krig, vilka vållade Tilly mycket besvär.«

(Fra: Meyers neues Lexikon IV, Leipzig 1962).

fornemme officerer, flår dem levende, skærer remme af huden på dem og lader dem ligge halvdøde på vejene«. ²

Tilly stødte altså på modstand under sin fremrykning. Indbyggerne i Hemmendorf slog angriberne tilbage. Omkring Lamspringe samlede sig sidst i juli ca. 1000 til dels bevæbnede folk, som ville forsvare passene. I Poppenburg, Bodenwerder og Elze blev garnisonerne i august hugget ned. Bønderne nægtede at yde legisterne proviant. ³ Det må forudsættes, at denne bondeaktivitet har været en medvirkende årsag til, at danskekongen i september kunne tvinge Tilly bort fra Nienburg – i øvrigt 1625-felttogets eneste større sammenstød.

Men i samme måned rykkede en kejserlig hær på 20.000 mand under Wallenstein i øvrigt uden at støde på nævneværdig modstand ind i den østlige del af nedersachsiske kreds og besatte stifterne Halberstadt og Magdeburg. Endnu under danskekongens ophold i kredsen opstod en folkelig bevægelse i de af Wallenstein og Tilly besatte egne. Det er hele denne – af danskerne understøttede – aktivitet, der er emne for denne afhandling.

Harzskytternes kamp om Goslar

Rigsstaden Goslars råd stod i slet ry hos danskerne, fordi det samarbejdede med modparten. I virkeligheden var rådets stilling temmelig prekær. Det ønskede at indtage en »neutral« status, men denne status true- des af – for at citere den lokalkendte, yderst belæste bjergskriver Hone- manns Harzhistorie ⁴ – »nogle landmænd, skovskytter og mange andre forvorpne snaphaner«. Disse tyske *snaphaner*, for hvem våbenhvilen 17. november 1625 – 1. marts 1626 mellem krigens parter var en uvedkom- mende ting, havde dels støttepunkter i en garverhytte på Harzberg, dels i to bygninger ved selve Goslar.

I december 1625 havde Tilly i brev til rådet beklaget sig over, at

2. Tilly til hertug Friedrich Ulrich af Braunschweig 22.9.1625 i: J. O. Opel: Der nieder- sächsisch-dänische Krieg II. 1624-26 (Magdeburg 1878), pp. 246 f., herefter – ikke helt korrekt – i: Arne Stevns: Vor Hær i Krig og Fred I (1942), s. 388. Se også Axel Larsen (Liljefalk): Kejserkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie. Efter trykte og utrykte kilder (1901), s. 84 ff. Forf. opfatter s. 86, n. bøndernes modstand som »et godt Eksempel paa den lille Krig i hine Tider...«

3. Opel, op. cit., p. 247.

4. Rudolph Leopold Honemann: Die Alterthümer des Harzes. Aus Zeugnissen bewährter Schriftsteller grössen-theils aber aus ungedruckten Urkunden zusammen getragen, Dritter Theil, (Clausthal 1755), p. 103.

forvorpne knægte ud fra nævnte støttepunkter ved staden, som han antog tilhørte den, gjorde livet usikkert for hans knægte, endog med »drab, røven og plyndren« og »fuldbyrder uendelige skader«, tilmed havde disse forvorpne irregulære gjort den vigtige sydgående vej fra Goslar ufarbar. Også oberstløjtnant Oswald v. Bodendieck fra det wallensteinske regiment under oberst Colloredo i Osterwieck klagede over de mange overfald på sine soldater i omegnen af Goslar. Rådet svarede, at det end ikke mindre selv led under angreb med udgangspunkt i nævnte støttepunkter foruden fra sammenløbent pak og 24 musketerer i Nordberge. En destruktion af bygningerne ved staden ville derfor ej være det ukært.

Der blev da udsendt en kejserlig styrke bestående af »kroater« (d.e. polske lejetropper) mod de snaphaner, der konfiskerede Goslars kvæg, raserede stadens udenværker, opsnappede dens forsyningstransporter og tilføjede de dagligt provianterende legister forskelligt afbræk. Styrken afbrændte de to smuthuller ved Goslar for de lokale, danskvenlige skytter, ved garverhytten blev styrken ondt modtaget af »røverne«, men fik dog hytten afbrændt.⁵ Begivenheden kan dateres til 9. februar 1626, og »røverne« var ca. 18 bevæbnede friskytter, ledet af skovfogden Hans Lindener. I første omgang blev »kroaterne« endog slået på flugt, og selv efter nedbrændingen fortsatte skytternes småangreb på lokaliteter uden for Goslars mure fra marts til maj.⁶

Ikke mindst indtagelsen af bjergfæstningen Harzburg, en af de største bedrifter i denne irregulære modstands historie, sikrede skyttebevægelsens fortsatte eksistens. Wallensteins marskal, grev Collalto havde længe næret ønske om at tage Harzburg til sikring af de vigtige forsyningslinjer, men et regulært angreb ville støde på hårdnakket modstand fra Christian 4.s søstersøn og hjælper, hertug Christian af Braunschweig-Wolfenbüttel (1599-16.6.1626) og beboerne i og ved borgen.⁷ Siden januar 1626 havde hertugen forstærket borgbesætningen og med støtte fra bønderne og en formelig bevægelse, ledet af hans grænseskytter, forstfolk og jægere, udbygget Harzburg til et støttepunkt for den fortsatte lillekrig mod de kejserlige, som ellers havde sat sig fast i Wiedelah, Schladen og Hornburg øst for Oker, legisterne og rådet i Goslar, der nægtede hertugen

5. Honemann, op. cit., p. 103. Dansk høvedsmand på Hornburg David Tonnies til Goslars råd 7.3.1626 (i: R. Wieries: »Das Amt Harzburg im dreizigjährigen Kriege« (Zeitschrift d. Harz-Vereins f. Gesch. u. Altertums., 40. Jahrg. (Wernigerode 1907))), p. 189, n. 1, pp. 185 f. og 188. Wieries bygger på samtidige kilder i dav. stadsarkiv Goslar og Herzogliches Landeshauptarchiv Wolfenbüttel.

6. Wieries, op. cit., pp. 185, 189 og n. 2; 190.

7. *ibid.*, pp. 183 f.

enhver adgang til staden, men omvendt forsynede besættelsesstyrkerne med rigelig proviant.

Der er her tale om den bevægelse, der i kilderne går under betegnelsen »Harzskytterne«, eller som de selv kaldte sig »Vi, af Guds nåde de i grevskaberne Hohnstein og Reinstein sammensvorne og forbundne skytter«. ⁸ Med tiden kom betegnelsen til at omfatte alle de harzboere, der som snaphaner greb til våben mod de katolske tropper. Blandt bønderne rådede stor harme mod Goslars råd, fordi det endog drev handel med landsknægtene med det plyndringsgods, der stammede fra Harzens nedbrændte landsbyer. ⁹ Men under Tillys invasion havde mange bønder – bortset fra dem, der søgte tilflugt i bjergene og skovene – søgt ly bag Goslars skærmende mure med deres ejendele, korn og kvæg, og staden, der ellers var henvist til forsyninger ude fra, kom i første omgang ikke til at lide nød, navnlig ikke efter at rådet på Tillys begæring var begyndt at udvise flygtningene.

Hertug Christians plan gik ud på at afskære alle stadens tilførselsveje; navnlig den vigtige vej til Halberstadt, der gik gennem den dybe Schimmerwald, havde Harzskytterne et godt øje til. Mange købmandstransporter på vej til staden blev deres bytte, og mangan købmand mistede livet. ¹⁰ Sidst i februar fik skytterne en rig høst ved overfald på et fornemt rejseselskab på vej til Wernigerode, og greven af Wernigerodes kansler Heinrich Jordan blev skudt. Et helt vogntog med proviant fra Quedlinburg blev også deres bytte, vognene førte de »til deres røverrede i Harz«, hvor de delte byttet, mens Goslar måtte frikøbe vognene og tillige kort efter yderligere seks kornvogne for 60 daler. ¹¹

25. februar klagede rådet til hertug Christian over denne huseren med daglig »mord og røven« i fogeddømmet Harzburg (under Braunschweig) fra nogle bønders og bortrømte, strafværdige personers side. De angav selv, at hertugen havde befalet at afskære provianttilførslen til staden, men nægtede at tro, at han havde nogen del i det altsammen, og bad ham indstændigt om at sikre stadens provianttilførsel, af den ahang hundrede, ja, tusinde af hans egne flygtede undersåtters eksistens. ¹² Nu var

8. Opel, op. cit. III (1894), p. 166. Wieries, op. cit., pp. 186 f. Axel Larsen nævner op. cit., p. 170 i forbigående bøndernes »Snaphanepartier« i bjergegnene, særlig i Harzen, hvor »deres sædvanlige Navn i Folkemunde blev ... Harzschützen«, en bevægelse, »hvis Enkeltheder vi her ikke skulde komme nærmere ind paa«.

9. Wieries, op. cit., pp. 187 f.

10. *ibid.*, pp. 182, 189 ff. Også Goslar blev ramt af pesten, der bortrev over 3.000 mennesker (Axel Larsen, op. cit., s. 133).

11. Wieries, op. cit., pp. 191 f., 229 (Goslars råd til hertug Christian 25.2.1626).

12. Wieries, op. cit., pp. 229 ff., bilag I.

sagen imidlertid den, at rådet havde beslaglagt disse flygtninges ejendele, og hertugens modvilje mod staden var ikke uden grund. Rådet og Wallenstein stod i indbyrdes forbindelse.¹³ Men hertugens holdning til skytterne var på dette tidspunkt ret ambivalent; rådet havde kunnet påberåbe sig modtagelsen af sikre pasbreve med hans eget sigil. 1. februar havde han udsendt et dekret mod de i fogeddømmerne Goslar og Seesen rotterende knægte, der gjorde vejene om Goslar usikre, og mod lignende skarer i Braunschweig og andre lokaliteter, som skulle være mere indstillet på rov end på at bekæmpe de kejserlige; han havde erindret om en tidligere forordning om øjeblikkelig skydning af disse rebeller og befalet, at fribytterne inden 24 timer enten skulle i hans tjeneste eller forlade landet.¹⁴ Det kom dog for ham mere an på at disciplinere end helt at udrydde disse Harzskytter. Han ønskede at underkaste dem sin strikte kommando, hvilket givet ikke let lod sig forene med hele deres irregulære levevis og kampmåde.

Hertugens friskarekrig mod Goslar begyndte først rigtigt, da rådet i marts afviste en ansøgning fra dansk kongen om optagelse af en besættning. Hertugen truede med ild og sværd, om rådet åbnede portene for de kejserlige, og blev støttet af en ikke ubetydelig borgeropposition i selve staden, men et forsøg på 14. marts at overrumple staden mislykkedes. Angrebet fik oppositionen til at nærme sig rådet. I april undslap hertugen med nød og næppe Wallensteins undsætningshær, og rådet erklærede sig til det menige borgerskabs harme rede til at optage 300 legister. Grundet oppositionen måtte det dog bekvemme sig til foreløbig alene at følge sin tidligere »neutrale« linje.¹⁵

Hvorom alting er vovede harzburgerne grundet den kejserlige støtte til Goslar sig foreløbig ikke mere så nær rigsstadens mure som før.¹⁶ Sidst i april gav hertug Christian Hans Lindener og hans 40 Harzskytter grønt lys for forstærket lillekrig mod Goslar.¹⁷ Det medførte en optrapning af snaphanekrigen om Goslar.¹⁸ Den gik især ud over stadens kvæg, som, i fald det blev taget, kun mod høje løsepenge kunne indløses af rådet. Besætningen på Harzburg så lidt som Harzskytterne har manglet kød.¹⁹

En skare på 30-40 harzburgerne ledet af en flådningsmester tilføjede

13. *ibid.*, pp. 192 f., 194 f. og n. 1 p. 195.

14. Opel, *op. cit.* II, p. 406.

15. *ibid.*, pp. 416 f.

16. Wieries, *op. cit.*, p. 194.

17. *ibid.*, p. 231, bilag II.

18. *ibid.*, p. 198.

19. *ibid.*, p. 199.

med basis ved Oker og på Sudmerberge, hvorfra de havde et fortrinligt overblik over trafikken til og fra Goslar, staden forskelligt afbræk, men blev 29. april angrebet af soldater og Goslar-borgere. Lederen faldt, og i hans hus ved Oker fandtes en fane og et stort forråd. Alligevel rettede rådet 30. april henvendelse både til Tilly og via hertug Georg af Braunschweig-Lüneburg, der først havde kæmpet på sin onkel, kongens side, men på denne tid kæmpede på kejserlig side, også til Wallenstein om hjælp.²⁰ Wallensteins svar af 7. maj var imødekommende. I takkebrev af 10. maj meddelte rådet om nye store bortførelser af kvæg og fåreflokke ved harzburgerbønderne. Wallenstein lagde så 300 mand fra Colloredos regiment ind i staden.²¹

Nød Goslar således fra katolsk side mere og mere helhjertet både militær og diplomatisk støtte,²² kan det samme ikke siges om Harzskytterne fra dansk side, nærmere bestemt den danske besætning i fæstningen Wolfenbüttel. Goslars råd fik i juni beroligende underretning fra bjergfogden i den af legisterne frygteligt hærgede flække Zellerfeld, Johann Diegel, der vedligeholdt gode forbindelser med det, om, at det var forbudt bønderne i fire nærmere angivne lokaliteter samt omkring selve Harzburg at plyndre goslarsk og bjergflækkernes gods, og han nærede endog håb om, at selveste Christian 4. kunne formås til at afsætte den yderst aktive danske kaptajn på Harzburg Georg Wolff v. Wildenstein. Dette kunne Diegel meddele efter et besøg i Wolfenbüttel.²³

Danskerne på Harzburg og snaphanerne

Danskernes besiddelse af den næsten uindtagelige fæstning Harzburg var måske hovedårsagen til skyttebevægelsens succes i dette strøg. Da Tilly i marts holdt sit indtog i Osterode og bjergflækkerne Zellerfeld og Clausthal, og de danske og braunschweigske tropper under kommandanterne i Clausthal v. Holstein og Casper Schulte og den kgl. major i Zellerfeld Casper Philip v. Mitzkefal over hals og hoved til den lokale befolknings fortrydelse flygtede, mens lokale embedsmændene og mange andre søgte tilflugt bag Goslars skærmende mure,²⁴ udbrød der i og om

20. Wieries, op. cit., pp. 190 f., 199. Allgemeine Deutsche Biographie (ADB) VIII (1878) pp. 629 f. (hertug Georg).

21. Wieries, op. cit., p. 200.

22. *ibid.*, pp. 232 f., bilag III (Wallenstein til Goslars råd 24.5.1626), p. 200.

23. Honemann, op. cit., pp. 112 f. og 137. Wieries, op. cit., p. 205.

24. Honemann, op. cit., pp. 110-113.

Zellerfeld en irregulær modstand, ledet af den edssvorne Thomas Merten, af Mitzkefals forgænger v. Holstein udnævnt til fænrík og stadshøvedsmand. Merten selv faldt i en skærmydsel med de kejserlige.²⁵ Som en svøbe ramte besættelsen bjergflækkerne.²⁶

Som på en ø i et frådende hav sad den danske kaptajn v. Wildenstein på Harzburg med befaling over et kompagni på 100 mand. I maj blev han mindelig bedt om at beskytte bjergflækken Altenau mod irregulær virksomhed fra »de Harzburgske og nogle sammenrottede braunschweigske undersåtter og skytter«.²⁷ Nævnte virksomhed var ikke uden årsag. Andre braunschweigske bjergflækker, Wildmann og Lautenthal, havde fået legisternes hårde regimente at smage i form af plyndring og skydning af borgere.²⁸ St. Andreasberg ydede passiv modstand mod udskrevet fæstningsarbejde i Clausthal og var blevet truet med tvangsindkvartering af den legistiske besættelsesmagts tjener, Braunschweigs råd og landdrost Marquard v. Hodenberg.²⁹

Altenau var 30. marts egenhændigt af Tilly blevet taget under beskyttelse ved trykt salvaguardia-brev, der fritog den for enhver krigsbyrde.³⁰ Men v. Wildenstein indkasserede brandskatningsafgifter fra Altenau og andre bjergflækker; 15. maj udstedte også han et salvaguardia-brev for flækken.³¹ Dette tyder på, at ej heller han havde meget til overs for de irregulære, der dog kæmpede for samme sag som han.

De irregulære, danskvenlige styrker blev benævnt med forskellige navne: harzskytter, snaphaner, fribyttere, og af dem, der ikke var indforstået med deres aktioner: landsskadelige personer. Bag det hele lå imidlertid, at brede lag var gerådet i stor armod grundet krigsbegivenhederne, alene i det braunschweigske var 300 landsbyer gået op i luer. Selv om de tyske snaphaner egentlig var irregulære styrker, havde de delt sig i »regulære« afdelinger, der til tider talte nogle hundrede kæmpere, tilmed oftest beredne.³² Selve bevægelsen var udsprunget af en ren spontan vilje til modstand og enkelte landsbyers initiativ med selvforsvar af familie og ejendom mod de fremmede landsknægte. I anden række kom så det religiøse moment, idet disse bønder naturligt sluttede sig til danskekongen som

25. *ibid.*, pp. 86, 116.

26. *ibid.*, pp. 117 f., 127-33.

27. *ibid.*, pp. 138 f. Wieries, *op. cit.*, p. 194.

28. Honemann, *op. cit.*, p. 130.

29. *ibid.*, pp. 128 f.

30. *ibid.*, pp. 131 f. (brevets ordlyd).

31. *ibid.*, pp. 137 ff. (brevet in extenso).

32. *ibid.*, p. 139.

forsvarer af protestantismen. Denne modstandsbevægelse var Harzskytterne, som med våben i hånd søgte at friste en – naturligt nok – kummerlig tilværelse i de dybe bjergskove, dog med Harzburg som et fast støttepunkt,³³ så meget desto mere bemærkelsesværdigt, som skarer af panikslagne bønder ellers søgte til de pestbefængte stæder.³⁴ Selve ernæringen må have voldt problemer for skovskytterne. Selv om skovene utvivlsomt var rige på vildt, floderne på fisk, hændte det, at skytter »konfiskerede« svin eller kvæg fra flækker og stæder, der stod sig bedre med de kejserlige. De samarbejdende myndigheder var på sporet efter Harzskytterne, særlig v. Hodenberg og fogden på Scharzfels Hieronymus Widemann. Det kan ikke hævdes, at de irregulæres aktioner ligefrem fremkaldte Tillys og Wallensteins repressalier. Voldsomme hærgninger i fogeddømmet Harzburg satte således ind allerede 22. april, en uge før fjernelse af 212 lüneburgske svin, og længe før et par aktioner med fjernelse af de kejserliges storleverandør af kugler, v. Windheims, fogden i Elbingerodes, heste og plyndring af Mandelholz fandt sted i maj.³⁵

Repressalierne blot fremmede de irregulære styrkers aktivitet. De gik over til nålestiksangreb på kejserlige styrker, således nedkæmpede de 16. maj salvegarder af det Colloredoske regiment i Ilsenburg. Wildenstein på Harzburg kom med og deltog i en aktion, hvor byttet var 500 får, tilhørende goslare. Det hele medførte, at Wallenstein primo juni beordrede at bistå Goslar og specielt »gøre dem på Harzburg og sammenrottede bønder afbræk,... helt at udrydde dem, erobre slottet, så Goslar fremtidig blev sikret mod skader fra den kant«.³⁶

Goslars råd mærkede ikke meget til den lovede kejserlige hjælp. Snpahanerne – hjulpet af danske dragoner på Harzburg – fortsatte i juni med indfald på Goslars stadsterritorium. De genstridige bønder i fogeddømmet Harzburg forstod at udnytte skovene og klipperne, der var velegnede til den form for lillekrig, de førte, og borgen Harzburg var næsten uindtagelig.³⁷ Et klageskrift opsat i maj af Goslars notar opgjorde de borgerne af »fyrstelige braunschweigske soldater, krybskytter og sammenrottede harzburgske og sesiske bønder« tilføjede skader til 12.259 rdl.³⁸

Også bjergflækkerne var til en vis grad centrum for modstand, og Tilly

33. Opel, op. cit. III, pp. 163 f.

34. Axel Larsen, op. cit., s. 133.

35. Honemann, op. cit., pp. 139 f. Wieries, op. cit., p. 197, bilag V (v. Wildenstein til Goslars råd, Harzburg 27.5.1626), p. 233, pp. 195 f. og n. 2 p. 195.

36. Wieries, op. cit., p. 200; bilag IV pp. 232 f.

37. *ibid.*, pp. 202 f.

38. *ibid.*, pp. 204 f.

satte hele aktiviteten fra Harzburg-besætningens side, fra »krybskytter som bønder«, i forbindelse med bjergsvendene, »slige røveriske svende, [der] opholde sig uden- som indenfor Harzen«. ³⁹ Bjergfolk fra St. Andreasberg deltog som Harzskytter. Krønikeskriveren kan nævne fem af dem med navn og tilføjer, at de ikke var Guds bedste børn. Men også de stod under regulær dansk-braunschweigsk ledelse, d.v.s. under Wildenstein på Harzburg. ⁴⁰

Snaphanebevægelsen led et alvorligt knæk, da støtten fra Harzburg engang i 1626, formentlig i juli, ophørte. Det vides ikke, om danskerne ligefrem rømmede borgen, eller om den til leder af angrebet mod borgen af Wallenstein udnævnte v. Bodendieck virkelig havde held med at indtage den. Det hele synes at være sket samtidig med en aftagen i eller helt ophør af skytternes strejftog mod Goslar. Muligvis som led i Christian 4.s bevægelser i området ultimo juli er besætningen på Harzburg blevet trukket tilbage. Indtil da havde den været støttepunkt for folkerejsningen i Nordharzen mod kongens fjender. Derefter sad fogden Georg Keydel på borgen – i stadig kamp mod de irregulære i skovene. Ligesom forgængerer havde ladet fangne goslare vansmægte i Harzburgs fangehuller, lod han samme behandling overgå fangne snaphaner. ⁴¹ Dog, Harzskytterne opgav ingenlunde tanken om en generobring af den strategisk vigtige borg.

Braunschweigs Harzskytter i Christian 4.s tjeneste

Kort før slaget ved Lutter am Barenberge havde hertug Friedrich Ulrich af Braunschweig-Wolfenbüttel (1591-1634) 26. juli/5. august tilsluttet sig de kejserlige, som han efter slaget helt åbnede sit land for. ⁴² Han havde imidlertid klart blik for, at årsagen til bonde- og skyttebevægelsen i grevskaberne Hohnstein og Reinstein skulle søges i den store nød, undersåtterne af krigen var blevet kastet ud i. ⁴³ Efter et Harzskytte-angreb på Mandelholz 28. maj var hertugens besiddelser blevet hårdt ramt ved Tillys og v. Bodendiecks repressalier, særlig landets metal- og saltvær-

39. *ibid.*, bilag VII (Tilly til bjergfogden i Zellerfeld Johann Diegel, Münster 19./29.6.1626), pp. 235 f.

40. Honemann, *op. cit.*, pp. 141-45, 148.

41. Wieries, *op. cit.*, pp. 206 f., 208.

42. Opel, *op. cit.* II, pp. 559, 569. ADB VII (1878), pp. 503 f. Honemann, *op. cit.*, p. 151. Wieries, *op. cit.*, p. 207.

43. Opel, *op. cit.*, III, pp. 164 f.

ker.⁴⁴ Så meget desto vigtigere blev det efter hertugens overgang for den danske oberst i Wolfenbüttel, Johan von Loo og major i Hornburg David Tonnies at understøtte skytternes kratkrig.⁴⁵ En fangen Harzskytte opgav over for de kejserlige von Loo som leder af hele bevægelsen, og det var den almindelige opfattelse, at skytterne fik både penge, ammunition, officerer og faner fra den danske besætning i Wolfenbüttel.⁴⁶ Bevægelsen fik et nyt opsving. På ny opererede sidst i 1626 en skare om Goslar med Oker som udgangsbasis, og skytterne truede nu også det braunschweigske bjergværksområde Clausthal-Altenau. 5. januar 1627 dukkede en 40 mand stor bande endog op foran Harzburgs mure og krævede med større dristighed end resultat udleveringen af deres fangne kammerater.⁴⁷

Efter Christian 4.s tilbagetrækning i efteråret 1626 holdt Tilly i foråret 1627 store dele af Hessen, hertugdømmerne Braunschweig-Lüneburg og -Wolfenbüttel med undtagelse af enkelte stæder og fæstninger (og de af Harzskytterne dominerede, nærmest utilgængelige skovegne i og om Harzen) besat foruden stifterne Münster, Paderborn og Verden. Mod øst strakte de Tilly-besatte områder sig til ærkebispedømmet Magdeburg.⁴⁸ I stifterne Magdeburg og Halberstadt huserede fortsat de kejserlige.

Hertugdømmet Braunschweig-Wolfenbüttel blev frygtelig medtaget. Primo 1627 fastslog Friedrich Ulrich, at 300 landsbyer var gået op i luer, og 1/3 af undersåtterne blevet dræbt. Staden Braunschweig var et dansk støttepunkt under ledelse af den i april til dansk statholder over Nedresachsen udnævnte oberst Philip Reinhard v. Solms og kunne afvise krav både fra Tilly og huset Celle, men dens stilling var mere end prekær.⁴⁹ Hertugens gamle residensstad Wolfenbüttel holdt også – ligeledes under v. Solms' kommando – længe stand mod legisterne.⁵⁰ Med undtagelse af adelen og det højere bureaukrati var befolkningen udelt på danskernes side og hjalp på forskellig vis deres strejffartier.⁵¹

Fra Braunschweig, hvor Solms fra 18. april befandt sig,⁵² gjordes ud-

44. Honemann, op. cit., p. 140.

45. Axel Larsen, op. cit., s. 150. Wieries, op. cit., p. 208.

46. Opel, op. cit., p. 167.

47. Wieries, op. cit., pp. 208 f.

48. Opel, op. cit., II, p. 569.

49. *ibid.*, pp. 572 f., jvf. *ibid.* III, pp. 150 f. og C. F. Bricka & J. A. Friedericia (ed.): Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve. 1626-1631 (Kbh. 1889-91), s. 15 og n. 3, s. 83, n. 3. F. H. Jahn: Historie om Danmarks Deeltagelse i Trediveaarskrigen (Grundtræk til Christian den Fjerdes Krigshistorie II) (Kbh. 1822), s. 353.

50. Opel, op. cit., II, p. 575; III, pp. 148 ff. Jahn, op. cit., p. 353. Stæderne rantes hårdt af epidemier, i Wolfenbüttel alene døde o. 1.700 (A. Larsen, op. cit., s. 133).

51. Opel, op. cit., III, pp. 151 f.

52. Solms til Christian 4., Braunschw. 19.4.1627 (RA. TK A IV Indkomne Breve. 4.

fald til understøttelse af befolkningens væbnede modstand mod legister-nes rekvitioner. Deres fremfærd tvang bønderne til at søge tilflugt i skovene og tilslutte sig Harzskytterne, der lagde baghold for Tillys soldater. Også besætningen i Wolfenbüttel, hvor v. Solms befandt sig fra o. 13. maj,⁵³ foretog udfald, som Tilly var ude af stand til at imødegå. Et af togterne gik til Goslar 18. maj og resulterede i et bytte, bestående af stadens kvægflok.⁵⁴ Solms skrev 13. maj til kongen: »Ihn dem Hartz Und Sulnig Walt⁵⁵ thun sich etliche bawren zusammen Und schlagen uf die Tyllische so gut sie können, dörffen dieser orts den bawren Leicht zu Wirken sein sie sollten ein allgemeinen Uffstand machen«. ⁵⁶

Det var denne situation, Christian 4. kort skildrede i brev til kansler Friis⁵⁷: »Af Braunschweig haver Tilly begæret hjælp til at blokere Wolfenbüttel, hvorpå de svarede, at tiden ej så var, at det ske kunne. Bønderne løbe i hundredetal sammen og tilføj Tillys soldater stor skade og plyndre herremændenes gårde og sige, de vil af ingen herre kommanderes uden af mig«. Brevet røber, at dansk kongen ikke var blind for de muligheder, den folkelige krig åbnede, hvilket også hans kontakt – om end naturligvis mindre snæver – med de øvreøstrigske bonderebeller den foregående sommer vidner om.⁵⁸

Legisternes pres mod Braunschweig mindede om Harzskytternes huse- ren om Goslar. Men mens borgerne i staden var anti-legistiske, spillede rådet dobbeltspil og sluttede hemmelig overenskomst med Tilly om proviantlevering til hans foretagende mod Wolfenbüttel; på den anden side måtte det grundet borgernes holdning fortsat yde den danske besætning

Indkomne Breve, alm. Række. 96 III: Breve fra Grev Philip Reinhard af Solms 1626-28 og uden Datum).

53. idem til idem, Wolfenbüt. 13. og 25.5.1627; 2., 15. og 30.6.; 29.7.; 3.8.; 21.9.; og 1.10.1627 (RA. TK IA A IV-4-96 III); af brevet af 2.6. fremgår, at v. Loo virkede som Solms' højre hånd.

54. Opel, op. cit., III, p. 153, jvf. også Jahn, op. cit., pp. 354 f.

55. Solling Wald, skovbevokset landskab mellem Weser- og Leine-floden.

56. Solms til Christian 4., Wolfenbüt. 13.5.1627 (jvf. n. 12).

57. dat. Boitzenburg 13.5.1627 (i Bricka/Fridericia (ed.), op. cit., nr. 70, s. 83 og noter).

58. Der er bevaret en håndseddel med oplysninger om den begyndende øvreøstrigske bondekrig (i Landl): »Wir hören das in Oesterreich sich 30000 bauren versamblett haben, darunter 2000 Von Adell Graffen Und Freiern, die alle mit schwartzes Kleidern, druff Weisse Creutze stehen, die bauren fahren alle Schwartz mit einem Weisses creutze, Ihren Wegk Uf Linz genommen Alle Closter Und Pfaffenkirchen geplündert, Die von Linz seien mit 1500 mann verteigen getrocken, mit 4 stück geschütz aber die bauren haben dieselben also empfangen, das nicht vber 3 od 400 wider zu Hauss kommen sein, haben ihnen die 4 stück geschützes abgenommen, Liggen nun vor Linz mit 16 stück geschütz, haben alle schlosser vmb Linz eingehnomen Und alle Passe besetzt, das der feindt daran nicht kommen kan. In Franckfort des 16 May [26.5.1626].« (Håndseddel i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IVs Tid 1610-48:

og v. Solms en vis støtte. I maj klagede Tilly til landdagen i hertugdømmet over omstrefende skarers overfald på hans folk og over den almindelige støtte til dem, der påberåbte sig danskekongens sag.⁵⁹ Det hele tvang om sommeren Tilly og kejseren til at slå ind på en mildere kurs i hertugdømmet. På den anden side foretog v. Solms planmæssig brand-skatning af 24 landsbyer og slotte og hærgede alt i 4 miles omkreds af Wolfenbüttel.⁶⁰ Et af de mørkeste punkter i den danske krigsførsel i dette område. Sidst i juni begyndte Solms at inddrive kontributioner lige så brutalt som modparten.⁶¹ I Wolfenbüttel konfiskerede han hele hertug Friedrich Ulrichs skat af umøntet ædelmetal.⁶² Men efter tilførsel af fri-

4. Forskelligt. 1610-1648). Den øvreøsterrigske bondekrig 1626 er skildret udførligt i Felix Stieve: *Der oberösterreichische Bauernaufstand des Jahres 1626 I-II* (München 1891). Christian 4. kontaktede primo juli bondelejren i Weiberau ved det belejrede Linz med sendebuddet Johann Scultetus, som vi i øvrigt senere møder som dansk gesandt i Nederlandene (Vejledende Arkivregistraturer XI. Tyske Kancelli II, udg. af Rigsarkivet 1962, s. 251). Scultetus var efter en mission hos Bethlen Gabor via Wolfenbüttel rejst gennem Sachsen til Leitmeritz, derfra over Prag til den af rebellerne siden 1. juli besatte stad Freistadt. Ridderen Siegmund Rudolf v. Pohlheim, der sympatiserede med bønderne, sendte ham til dem. De betragtede ham dog med mistro og underrettede endog Wien om hans mission, ud af hvilken der bl. a. grundet de lange afstande intet kom trods hans løfter om dansk bistand til bøndernes kamp for protestantismen. Men udsigten til dansk hjælp til rebellerne fyldte modparten med frygt (Stieve, op. cit., I, pp. 146 f., 152, 69 f., 167 f.; II, n. 1 p. 135, n. 1, p. 136; I, pp. 169 f. Franz Kurz: *Gesch. d. Landes Österreich ob der Enns I* (Leipzig 1805) pp. 368-71 (brev af 28.8 fra bønderne til Christian 4.). Stieve, op. cit., I, p. 206). Efterretningerne om bondeopstanden kan have indvirket gunstigt på kongens plan om et fremstød ind i Schlesien (Opel, op. cit., II, p. 518), der kom i stand i juli ved grev Ernst af Mansfeld, og både bønderne, kurfyrst Maximilian af Bayern og kejser Ferdinand kalkulerede i deres planer med danskekongens, Gabors, ja, tyrkernes og venetianernes foretagender. Først ultimo november havde bayerske og kejserlige tropper fået bugt med bondekrigerne i det til Bayern pantsatte Landl. Bondekrigen i Øvreøsterrig og de med den forbundne problemer kan ikke udførligt behandles i denne kontekst, men kræver en særlig behandling. Den er gennemgående karakteriseret af en mere fleksibel taktik end den store tyske bondekrig 1525-26, særlig i slutfasen forstod bønderne i Landl at udnytte skov- og bjergterrænet på en »guerillaagtig« måde. Men sammenlignet med den store tyske bondekrigs udløbere til disse egne 100 år tidligere var bøndernes taktik mindre fleksibel, mindre guerillaagtig, kortvarigere, mens Harzskytterne, der opererede i thüringske egne, 1525 ramte af bondekrigen, i modsætning til dennes taktik dygtigt forstod at applicere lillekrigens, den »forlængede« krigs hele taktik og teknik.

59. Opel, op. cit., III, pp. 157 ff.

60. *ibid.*, pp. 160 f. Jvf. klageskrivelse fra landstænderne forsamlede i Braunschweig til Christian 4., dat. 31.5.1627, hvori befolkningens nød tilskreves garnisonen i Wolfenbüttel, der også havde fremkaldt Tillys fremfærd i hertugdømmet (RA. TKUA. Spec. Del. Tyskland: Braunschweig-Lüneburg A II. 37 (1626-1640)). I skrivelsen klagedes bl. a. også over, at kongen afvendte undersåtterne fra deres rette landsfyrste og fik dem til »vermessentlich revoltiren«.

61. Opel, op. cit., III, p. 161.

62. *ibid.*, p. 163, jvf. Solms' instruks af 30.9.1627 til sin sekretær med punkter at forelægge kongen om besætningens anstrengte situation (RA. TK IA A IV-4-96 III).

ske styrker under Pappenheim blev staden fuldstændig indesluttet i september.⁶³

Et stærkt støttepunkt for Harzskytterne var det på et højplateau liggende Benneckenstein i sydlige Melleharzen. Herfra udgik siden marts togtet, der førte til skærmydsler med de kejserlige, der var koncentreret om Osterwieck. Skytterne kunne en tid lang endog så temmelig uforstyrret passere ud og ind af Quedlinburg, en trafik, der dog blev sat en stopper for i juni. I denne måned foretog skytterne strejftog til Halberstadt, Aschersleben (Wallensteins gamle hovedkvarter) og Stassfurt. Fra Stolberg måtte den kejserlige oberstløjtnant Vitzthum v. Eickstädt retirere, og skytterne brandskattede borgerne dér samt i Gernrode og Güntersberge. Klostret Adersleben øst for Halberstadt blev plyndret.⁶⁴ En rekvisitionskommando på 15 mand blev mellem Blankenburg og Hüttenrode i juni sprængt fra hinanden af et halvhundredes Harzbønder, der medtog hele transporten af vin, korn og øl samt alle hestene, faldne var der på begge sider.⁶⁵

Der rådede dyb modsætning mellem Harzskytterne og de fast bosiddende borgere, af hvilke mange foretrak samarbejde med de kejserlige. Med forkærlighed synes skytterne dog at have hjemsøgt mere velhavende personer. Således afbrændte de »huset« Hohnstein, fratog den magdeburgske domherre Peter Rudolf v. Oppen hans kvæg i to lokaliteter og fyrst Christian af Bernburg kvæg- og heste-flokke. Da fyrsten fangede nogle af dem og udleverede dem til de kejserlige i Halberstadt, lod bønderne ham i august føle deres vrede ved indfald på hans godser.⁶⁶ Mens »opstanden«, som en historiker kalder bevægelsen, nød sympati blandt de lavere sociale bylag og hos de fattige, fordrevne bønder, holdt adelen og de højere borgerlige stænder sig på afstand af den.⁶⁷ Den besad således en vis klassekarakter, men tilstræbte ikke først og fremmest sociale ændringer.

Harzskyttebevægelsen voksede stadig til en ret betydelig organisation med måske 6.000 medlemmer, underkastet en vis militærisk disciplin. Nogle af medlemmerne var beredne, og der var også en del skyts for hånden. Det var dog den almindelige mening, at skytterne modtog både

63. Opel, op. cit., III, p. 351.

64. *ibid.*, pp. 165 ff.

65. Høvedsmand Felix Frey til stolbergsk byfoged i Wernigerode Jacob Witte, Elbingerode 25.6./5.7.1627 (i: Ed. Jacobs: »Werbewesen im 30 jährigen Kriege u. Überfall durch die Harzbauern zwischen Hüttenrode u. Blankenburg« (Zeitschr. des Harz-Vereins f. Gesch. u. Altertsk. Bd. 21 (Wernigerode 1888)), pp. 233 f.).

66. Opel, op. cit., p. 167.

67. *idem*, p. 171.

forsyninger og mandskab fra den danske garnison i Wolfenbüttel.⁶⁸ Den betrængte v. Solms støttede faktisk bevægelsen, som han en tid lang endog ledede i kongens navn.⁶⁹ 15. juni oplyste han kongen om, at han havde haft et møde med lederne af »den Schützen« og opsat en skriftlig kontrakt med dem, »Ihrer sind mehr als Ihrer zuvor geweshenen«. »Sie thun in Wahrheit dem feinde grossen schaden«. ⁷⁰ Det var netop v. Solms, der gav snaphanerne i Harzen betegnelsen Harzskytter. I skrivelse af 15. juni til rådet i Einbeck anbefalede han dem som »gode patrioter og *defensores patriæ*, der af den grund Harz-skytter kaldes«, de var »tro patriotes og makkabæer«, hvorfor rådet på ny burde tilstå dem »sikker ind- og udgang af Eders stad, mod betaling følge lade det fornødne og i øvrigt ved given *occasionem* vise *faveur*, i særdeleshed løslade de – indtil overleveringen af nærværende – anholdte«. ⁷¹

I virkeligheden ønskede v. Solms blot at udnytte Harzskytterne til at give sine krav om kontribution så meget desto større vægt. Den inddrev han lige så hårdhændet som enhver anden krigsførende. ⁷²

Det braunschweigske bjergområde

I bjergværksområdet Clausthal-Zellerfeld var det i første række hertug Friedrich Ulrichs styrker frem for direkte de kejserlige, Harzskytterne bekæmpede, men hertugen samarbejdede snævert med de kejserlige. Som nævnt var Zellerfeld fra foråret 1626 gået i spidsen for en irregulær modstand mod legisterne. Hertugens nyudnævnte inspektør for bjergværkerne, provsten Otto Brendeke, udsendte 30.9.1626 i Zellerfeld en offentlig plakat til indbyggerne i fogeddømmerne Seesen, Lutter, Liebenburg og Hartzeburg om, at »de en tid lang ved forgangne og desværre endnu continuerende krigsuvæsen sig sammenrotterende, opviglede bønder, skytter og andet herreløst pak i H.F.N.s lande og fyrstendømme, særlig i ovennævnte fogeddømmer og dertil hørende landsbyer ... ingenlunde skal tåles, men ganske afskaffes, forfølges og udryddes«, hvorfor undersåtterne under strafansvar blev befalet, »at de ej alene intet som helst fællesskab haver med fornævnte stratentrøvere og fordægtige folk, overhovedet intet logi tilstår dem i deres landsbyer, men ej heller

68. idem, p. 167.

69. idem, p. 168.

70. Solms til Christian 4., Wolfenb. 15.6.1627 (RA. TK IA A IV-4-96 III).

71. Honemann, op. cit., pp. 162 f., jvf. referat af skrivelsen hos Opel, op. cit., p. 168.

72. Opel, op. cit., p. 168.

lader dem tilkomme hverken hemmeligt eller offentligt den ringeste proviant eller anden fornødenhed til deres underhold. Derimod hvor de samme er at antræffe, skal de altid her ufortøvent melde og med muligst flid hjælpe at forfølge. Men ellers er H.F.N. ej utilbøjelig til at i nåde pardonere dem, der i tide sig derfra vende måtte«. ⁷³

Dog fortsatte snaphanevæsenet trods denne opfordring usvækket, ⁷⁴ hvilket ikke hindrede, at der – sikkert nok takket være Brendeke – 1627 kom nyt liv i Zellerfelds, af krigen hidtil næsten helt lammede bjergværksdrift. Dog var St. Andreasberg fortsat i en ynkelig forfatning. ⁷⁵ Og den af krigen medførte nød var årsagen til det, krønikeskriveren kalder »snaphanernes og fribyttens rovbegær«. ⁷⁶ St. Andreasberg havde ikke forsømt at yde sit bidrag til deres strejftog.

I et trykt opråb, ⁷⁷ dateret Celle 12.5.1627 (gl. stil), tog hertug Christian af Braunschweig-Lüneburg åbent parti mod Harzskytterne. Han var endog i stand til at angive nogle af dem med navns nævnelse som f. eks. Winckell Stofell, der i Solling anførte en skare på 600 bønder og tidligere soldater på deres strejftog, ⁷⁸ Hans Warnecke fra Eystorff (Eisdorf), Lorenz Dickmann fra Badenhäusen og Hans Statz Sotefleisch fra den ny hytte, »et løst, oprørske lidet pak af bønder og andre letfærdige fyre«, der »ved Harz og stederne heromkring sig sammenslået og -rottet [haver], som ej alene skal de rejsende anfælde, afstraffe og berøve på almene hær- og landeveje, men også og fornemmeligen vore uskyldige, fattige undersåtter uden al rimelig årsag, på ond, voldelig og landefredsbrydende vis berøve det, de to i vort fyrstendømme nu som før indkvarterede eller gennemmarcherende krigende parter dem ladet beholde [haver], fange, bagbinde, mordbrænde, brandskatte og dem på anden vis stor trængsel og besværing tilføje, ja, de bære ej nogen sky for dem fuldstændig at ombringe«. Derfor befalede hertugen alle sine embedsmænd og gemene undersåtter at forfølge, underkue og arrestere »bemeldte fredsforstyrre-re, røvere, stratentrøvere, mordbrændere«, ringe med kirkeklokkerne for at tilkalde hjælp »også om fornødent ... den kejserlige arme om hjælp ansøge (som også hr. general greve v. Tilly alt tilbød [haver])«. Han forbød endvidere at huse eller bispise nævnte kumpaner og påbød »in

73. Wieries, op. cit., bilag IX, pp. 236 f.

74. jvf. idem, p. 208: »Overalt på Harzen fandtes hedsporere nok, der ikke havde mere at miste og ikke så hurtigt ville opgive buskkrigen.«

75. Honemann, op. cit., pp. 152 f.

76. idem, pp. 153 f.

77. idem, pp. 154 ff.

78. Opel, op. cit., p. 167.

summa al menneskelig mulig flid derpå at anvende, at sligt oprørsk pak splittes, opløses og udryddes må ..., og efterhånden den kære, dyrebare fred atter oprettes, gennemføres og opnåes må gennem Guds nådige forlening i vort fyrstendømme og lande«.

Allerede 23. april/3. maj havde Friedrich Ulrich forbudt sine undersåtter på nogen måde at bistå grev Solms under ejendomsconfiskation og »schwerer Leib Vndt Lebenss straffen« og befale dem alene at respektere ham selv som deres ordentlige landefyrste.⁷⁹ I et nyt opråb af 17./27. maj manede han indtrængende sine undersåtter på Harzen og ved Solling til at vende hjem og genoptage deres fredelige dont, idet han endog stillede Harzskytterne amnesti i udsigt. Men de, der ikke iagttog hans ordre, skulle med hjælp fra nærmeste besætning arresteres og afstraffes.⁸⁰ Men Harzskytterne fortsatte kampen. Kort efter hertugernes opråb sendte de Osterode fejdebrev og foretog 16./26. maj et formeligt hærskue foran staden, hvorfra de hentede proviant og medtog køer, heste og får, som de dog atter mistede ved et udfald fra staden; en skytte blev taget til fange.⁸¹

Hertugerne måtte gribe til mere håndfaste metoder. Friedrich Ulrich lagde tropper ind i Zellerfeld, Christian i Clausthal. Netop i dette område, særlig mellem Zellerfeld og Goslar, og mellem Clausthal og Osterode virkede Harzskytterne og forsynede sig med heste til deres beredne afdelinger fra bjergværkstransporterne.⁸² I en skrivelse, dateret Zellerfeld 16./26. juli, til Friedrich Ulrich klagede bjergfogden Brendeke derover og over, at Harzskytterne på voldelig vis understøttede krav om kontributioner, fremsat af den danske besætning i Wolfenbüttel. Den og snaphanerne stod last og brast sammen. Solms havde i brev af 17./27. juni til Brendeke krævet en fangen snaphane udleveret og hævdet, at bøndernes sammenrotning alene skyldtes deres egen øvrighed, af hvilken de var blevet »al beskyttelse destitueret og så at sige til rov og ind i døden prostitueret [tillige] skulle væk fra adgang til Guds ord presset være ...« Kongen havde imidlertid taget disse folk foran og omkring Harzen under

79. Friedrich Ulrich til sine undersåtter, Braunsch. 23.4.1627 (samtidig afskrift i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IVs Tid 1610-48: 4. Forskelligt. 1610-48).

80. Opel, op. cit., p. 171. Jvf. Max Steinmetz: Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) (Berlin 1965), pp. 363 f., til hele komplekset »Der bäuerliche Widerstandskampf ... 1619 bis 1630« ibid. pp. 358-67.

81. Honemann, op. cit., p. 156.

82. ibid., pp. 156 f., jvf. Opel, op. cit., p. 169.

sin beskyttelse, voldeligt berøvet, som de var, deres ejendele af den katolske armé, mens deres koner og døtre var blevet skændet, og deres huse stukket i brand, hævdede v. Solms.

I lignende forhold fandt hertugen i brev til kejseren af 10./20. august årsagen til uroen, skønt han ej heller var blind for v. Solms' opviglervirksomhed.⁸³

Et andet dansk støttepunkt var Northeim (ca. 25 km sydøst for Clausthal/Zellerfeld) ved Oder. Staden blev holdt af danske soldater og lokale frivillige. Den blev belejret af Tilly, men snart udvikledes også i denne stads opland en skyttebevægelse. Natten til 17. marts kom nogle hundrede danske ryttere fra Wolfenbüttel ind i Northeim. Efter en art folkeafstemning for eller mod hertugen i maj synes et folkeregime at være blevet etableret i den belejrede stad.⁸⁴ At just Tillys feltherre greve Egon 8. v. Fürstenberg, der ledede belejringen af Northeim, klagede over Harzskytterne og beskyldte bjergflækken Wildemann for at forsyne dem med proviant, var givet intet tilfælde. Brendeke holdt i al stilhed hånden over flækken, ind og ud af hvilken skytterne sneg sig.⁸⁵

To dage efter, at v. Fürstenberg 25. juni havde begyndt beskydningen af staden, kapitulerede Northeims kommandant efter at have fået frit lejde for besætningen at drage til Wolfenbüttel.⁸⁶ Men Harzskytterne kapitulerede ikke, de fortsatte deres aktivitet nu til fortrydelse for den legistiske besætning i Northeim. Legisterne overvejede da afbrænding af landsbyer på Harzen, hvilket Friedrich Ulrich derpå 6. august nedlagde protest mod med den begrundelse, at flere så ville tilslutte sig de fredløse skarer i skovene og bjergene.⁸⁷

Om sommeren var Harzskytterne i aktivitet flere steder, således beredte et strejfkorps under Hans fra Eisdorf flækken Gandersheim (mellem Oberharz og Leine) en del afbræk og bortførte en større flok høveder, hvorpå han lagde pres på flækken for at få den til at tilslutte sig bevægelsen. Friedrich Ulrich søgte som et modtræk at få den legistiske garnison i

83. Opel, op. cit., pp. 168 f. og noter.

84. idem., pp. 174 ff. Jvf. Friedrich Ulrich til staden Northeim, Braunsch. 17.5.1627 med klage over stadens »Unverantwortliche hochstraffbare *tergiuersationes*«, »rebellion Und wiedersezlichkeit« og skarp advarsel mod at hjælpe »die Landfriedbrecherische Reubersche Reuter«, til hvilke »Wenige Persohnen« endog havde »sich ... gehengt« samt befaling om at skaffe dem ud af staden – under strenge straffe (samtidig afskrift i RA. TK IA A VIII 155. Diverse militære Akter fra Christian IV.s Tid 1610-48: 4...).

85. Opel, op. cit., p. 169 og n. 2.

86. ibid., pp. 177 f.

87. ibid., p. 170 og n. 1.

Bockenem til at yde flækken hjælp.⁸⁸ Omtrent samtidig – 26. juli – trængte ca. 250 skytter, »snaphaner« kaldet, både ryttere og fodfolk ind i Zellerfeld. Hertugens lokale høvedsmand Georg Hoffmann måtte flygte i den bare skjorte, og hans kone blev ført til Seesen, uden at der dog skete hende mindste overlast. Men Hoffmann foretrak at forlade den udsatte bjergflække.⁸⁹ Også Brendeke fandt det nu sikrest med hele sin husstand at fortrække til det af legisterne bedre sikrede Osterode. Da en ny legistinvasion kort efter fandt sted, søgte han at afvende de dermed forbundne byrder for flækkerne uden dog at kunne hindre, at mangfoldig skade blev deres indvånere tilføjet, »særlig var fruentimmernes ære i ikke ringe fare«, som krønikeskriveren lakonisk udtrykker sig.⁹⁰ I august fik Zellerfeld på ny besøg af snaphaner under den aktive Hans fra Eisdorf, men deres opførsel var udadledig.⁹¹ Hårdere gik det til ved Clausthal, hvor skytset gik af mod dem under en skærmydsel med et borgeropbud, forstærket med de hertugelige krigsfolk.⁹²

Besættelsesmagten og lokaløvrigheden gik over til mere offensive forholdsregler. Allerede i juli indtog og nedbrændte kejserlig oberstløjtnant friherre David Reckher v. d. Ehre, kommandant i Halberstadt, snaphanestøttepunktet Benneckenstein. 24 fangne skytter kunne han føre til Blankenburg. Et gidsel, for hvilket de havde krævet 1.000 daler, blev ved denne lejlighed befriet.⁹³ Samtidig udlovede Brendeke efter samråd med hertugen og Tilly fribytterne amnesti, som de fleste af dem virkelig skal have antaget. Krønikeskriveren finder dette overtalelsesmiddel mere effektivt end den voldelige kamp mod dem.⁹⁴ Den blev ført af friherre v. d. Ehre, der 26. juli/5. august foretog et overfald på et bonde-bryllupsselskab nær Halberstadt. Mange bønder blev nedhugget, og i Halberstadt foretoges 19 henrettelser af fangne bønder; pågældende landsby gik op i luer.⁹⁵ Men også v. d. Ehre synes at have foretrukket forhandlingsvejen. Under de forhandlinger, der kom i stand, betingede skytterne sig befrielse for de tyngende kontributioner og synes at have opnået ret til

88. *ibid.*, p. 170, jvf. Honemann, *op. cit.*, p. 161.

89. Honemann, *op. cit.*, pp. 157 ff.

90. *ibid.*, pp. 159 f.

91. *ibid.*, p. 161.

92. *ibid.*, pp. 161 f.

93. Opel, *op. cit.*, pp. 171 f.

94. Honemann, *op. cit.*, p. 164.

95. Opel, *op. cit.*, p. 172. Quedlinburger Chronicon 800-1664 og fortsætter af Winnigsteds Halberstadt-krønike, meddelt af Ed. Jacobs i *Zeitschr. des Harz-Vereins f. Gesch. u. Altertsk.* Bd. 35 (Wernigerode 1902), »Überfall einer Kaiserlichen Partei unter dem Korporal Zerman durch die Harzbauern von Hohegeiss Sommer 1641«, pp. 266 f.

forsvar mod overgreb. Harzskytterne nedlagde vel våbnene, men udleverede dem ikke. Modstanden havde trods alt ikke vist sig nytteløs.⁹⁶ Bøndernes modstandskraft var ingenlunde brudt, de lod sig ikke plyndringer eller kontributioner byde fra de fremmede krigsfolks side.⁹⁷ Men i Halberstadt lod v. d. Ehre de grusomste straffe eksekvere, og han opgav ikke bestræbelserne på at få fat i Harzskytternes anførere og de formentlig hovedskyldige, selv efter at den ydre ro i nogen grad var genoprettet.⁹⁸

Tilbageslaget for Harzskytterne skyldtes ikke mindst, at de var blevet afskåret fra hjælp fra dansker garnisonen i Wolfenbüttel, der var blevet fuldstændig indesluttet af legisterne i efteråret, og 18. december overgav sig, hvorpå Friedrich Ulrich kunne vende tilbage til sin gamle residensstad.⁹⁹ Men netop som guerillaaktiviteten ebbede ud på denne kant, blev Wallensteins hære stillet over for samme form for bondemodstand langt længere mod nord. I Nørrejylland – som forud i hertugdømmet Lauenburg, hvor bønder havde bekæmpet den vigende danske soldateske¹⁰⁰ – gik thyske og vendelboske bønder til angreb på begge de krigsførende parters plyndrende og hærgende landsknægte. Under de kejserliges fremstød op gennem Jylland og Christian 4.s tilbagetog kom det i oktober til direkte træfninger ved Limfjorden mellem bønder og plyndrende danske tropper, og de rebelske bønder skal endog have underrettet fjenden om de kongeliges stilling.¹⁰¹ Men efterhånden lykkedes det – særlig takket være præsternes indsats – i Nørrejylland at opbygge en efterretningstjeneste og væbnede bondeafdelinger, der 1628 foretog angreb på enkelte kejserlige ryttere og soldater. Ja, der opstod – som i Harzen – hele flokke af væbnede bønder og »røvere«, men også af kejserlige desertører (»krabber«), der karakteristisk for denne form for irregulær modstand og lillekrig, sådan som den allerede var blevet praktiseret i Harzen, om dagen holdt til i skove og afsides liggende steder, men var virksomme om natten. Disse »bander« var kun primitivt væbnede. De virkede for kongens sag og gik til angreb på de flittigt plyndrende, kontributionssøgende

96. Opel, op. cit., p. 172.

97. Honemann, op. cit., p. 168.

98. Opel, op. cit., pp. 172 f.

99. *ibid.*, pp. 351, 359 ff.

100. Steinmetz, op. cit., p. 361.

101. Chr. Christensen: »Fra »Kejserens Tid«, især Forholdene i og omkring Aalborg og Nørresundby« (Fra Himmerland og Kjær Herred I (Aalborg 1914)), s. 69 ff. J. Aldal: »Hardsyssel under det 17. Aarhundredes Krige« (Hardsyssels Aarbog XXII (Kbh. 1928)), s. 104 ff. Kort om bondemodstand 1627 i Jylland: C. O. Bøggil-Andersen: »Christian IVs Tidsalder« (Schultz Danmarkshistorie III (Kbh. 1942)), s. 91.

og hærgende kejserlige soldater. Når det lykkedes disse at fange slige »oprørere«, lod de dem radbrække på grum vis.¹⁰²

For den danske regering kom det her som i Harzen nok så meget an på at kontrollere og udnytte denne form for irregulær modstand som på at fremme den. Den almue, der i stæderne, men især på landet i Vendsyssel var ryggraden i den, mens mange fra de højere stænder, adelige, rige borgere som præster, foretrak at flygte med deres penge eller arrangere sig med de fremmede,¹⁰³ fik i kongebrev af 28.4.1628 nådeligen pardon for at have »indtaget der udi Landet vore og Rigens Fjender«.¹⁰⁴ Dette skete, mens samme »menige Almue« var indviklet i bitre skærmysler med samme »Rigens Fjender«.

Da Jylland ved freden i Lübeck 17./27.5.1629 endelig havde fået fred, måtte i det gamle rebelområde langt længere mod syd både de braunschweigske hertuger og legisterne snart på ny regne med »de sammenrottede Harzbønders formastelighed og ... atter i deres forrige sindelag gerådede snaphaner«, for at bruge krønikeskriverens lidt forudindtagne ord. Da Tilly selv således efter erobringen af Magdeburg red over Harzen 3.6.1631 med en del af sin krigsmagt, blev han passet op af »førhen omtalte Harzskytter og Harzbønder, fribytttere eller snaphaner, hvad man nu vil kalde dem«. Overalt lurede og anfaldt og dræbte de afskårne, isolerede legistafdelinger. »Et dristigt vovestykke!« må selv den partiske krønikeskriver udbryde, idet han formoder, at angrebet denne gang havde sammenhæng med Gustav 2. Adolfs operationer. Harzskytternes angreb medførte, at den tillyske hær til dels gerådede i opløsning.¹⁰⁵

Krigen syntes ingen ende at tage. For at anvende krønikeskriverens ord: »... om allerede én fjendtlig feltherre [ved kontributioner] var affundet, kom der dog snart en anden til, som og ville tilfredsstilles, hvad enten det så drejede sig om svenske, kejserlige eller legistiske.«¹⁰⁶ Men det må forklares med den religiøse faktor, at de svenske tropper, der 1636 meldte deres ankomst til det braunschweigske bjergværksområde med krav om store kontributioner, ja, om krigsskat i form af rede penge

102. Villads Christensen: »De kejserlige i Vendsyssel 1627-29« (Samlinger til jydsk Historie og Topografi 4. rk. II (Kbh. 1914-16)), s. 232 ff., 242-46. Chr. Christensen, op. cit., s. 131 ff.

103. Chr. Christensen, op. cit., s. 86 f., 134 ff. Aldal, op. cit., s. 110.

104. Chr. Christensen, op. cit., s. 90.

105. Honemann, op. cit., p. 171.

106. *ibid.*, Vierte Theil (Clausthal 1755), p. 14.

til undgåelse af brandskatning,¹⁰⁷ ikke synes selv at være blevet plaget af Harzskytter.

Et højdepunkt i den fornyede Harzskytte-bevægelse var et angreb i sommeren 1641 dybt inde i Harzen, ved Hohegeiss, på en trop kejserlige landsknægte, befalet af korporal Michael Zerman fra ritmester Nimmer-nüchterns kompagni. Angrebet blev udført af en skare bønder under ledelse af Hans Ludewig. 3.6.1642 blev skaren dog pågrebet; men at det denne gang endte med et mindeligt forlig vidner om en vis styrke bag den folkelige bevægelse.¹⁰⁸ Til stadighed viste »sligt pak af snaphaner«, som det udtryktes i reskript af 8.10.1641 fra den kejservenlige regering i Osterode, sig meget generende for de kejserlige, der med sværd og ild truede bjergstæderne for formentlig støtte til snaphanerne. Af samme reskript fremgår, at endog folk fra hertug Friedrich af Braunschweig-Lüneburgs eget skovopsyn havde tilsluttet sig bevægelsen, der var særlig aktiv med aktioner i fyrstendømmet Grubenhagen »samt nabosteder, særlig foran og i Harzen«.¹⁰⁹

Selv om den irregulære bondemodstand under 30-årskrigen først og fremmest var fremkaldt af selve hærgningerne og – grundet det religiøse moment – vel at mærke hærgninger, udført af de katolske besættelsestrop- per, vidner denne modstand om, at bondestanden ikke var til sinds passivt at affinde sig med de store krigsherrers skalten og valten på en menig almues bekostning. Harzskytternes dristige foretagender savner dog ikke ganske et ideelt motiv, en vis patriotisk målsætning og navnlig et ønske om at forsvare den overleverede religion. Det var dette sidste, der fik dem til at kæmpe under danskekongens faner, selv om det i og for sig stred mod det patriotiske, da danskerne næppe har agtet skytternes patriotisme synderlig højere end de kejserlige og legisterne, men først og fremmest ønskede at benytte dem i krigsspillet mod disse. Dette gjorde dog ingeniende de tyske snaphaners betydning mindre, tværtimod.

Bortset fra det rent militære bidrag, Harzskytterne eller de tyske snaphaner ydede den danske/protestantiske sag, er der ikke tvivl om, at dette folkelige selvforsvar har sat visse grænser for den danske krigsmodstanders hærgninger, inddriven af kontributioner og hele huseren i dette område.

107. *ibid.*, pp. 12-20, 26 f.

108. Mich. Zerman til den ærkehertugelig-biskoppelige regering i Halberstadt, Halberst. 24.5. m. tilføjelse af 3.6.1642 af byfogden Hein Bohne (meddelt af Ed. Jacobs, *op. cit.*, p. 266).

109. Honemann, *op. cit.*, pp. 33-36.

I 1979 var der livlig opmærksomhed om nogle historiske doktordisputationer. Her bringes samlet nogle oppositionsindlæg fra disputatshandlingerne. Der er indlæg fra Troels Dahlerup om Leo Tandrup's værk »Mod triumf eller tragedie«, fra Tage Kaarsted om Bent Jensens »Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924«, fra H. P. Clausen om Hans Kirchhoffs »Augustopgøret 1943« samt folketingsformand K. B. Andersens indlæg ex auditorio mod sidstnævnte. Endvidere bringes i sammenhængen Tore Nybergs opposition fra 1977 mod Michael Venges to afhandlinger »Christian 2.s fald. Spillet om magten i Danmark januar-februar 1523« og »Når vinden føjer sig... Spillet om magten i Danmark marts-december 1523«.